

ФІЛОСОФІЯ

УДК 165.241

М.Ю. Зелінський, канд. філос. наук, доцент,
Л. П. Саракун, канд. філос. наук, доцент

МАСОВА МАРГІНАЛІЗАЦІЯ НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ НА ЕТАПІ ТРАНЗИТУ: ОСНОВНІ ДЕТЕРМІНАНТИ ТА ДЖЕРЕЛА

У статті розкриваються основні характеристики феномена маргіналізації, визначаються економічні, політичні та соціальні фактори її виникнення. Показано вплив кризи ідентичності, соціальної нерівності, зuboжіння населення на процеси маргіналізації особистості, її роздвоєності, невизначеності, дезадаптованості в перехідному суспільстві.

Ключові слова: маргінальність, маргіналізація, транзит, ідентичність, детермінанти.

Концепт "маргінальність" широко використовується у філософсько-соціологічних дослідженнях. Його "винахідником" вважається американський соціолог Р. Парк, який у статті "Міграція і маргінальна особистість" (1929 р.) вперше проблематизував зазначене поняття [16]. Очевидно, що історичні умови з того часу зазнали радикальних змін. Проте для гуманітаристики і сьогодні залишається значимим його розуміння маргінальності, як "прикордонного стану" особистості, в силу обставин змушеної одночасно відносити себе до різних соціальних груп (як правило, розділених на основі жорстких дихотомій, наприклад, національних або расових).

Майже за століття епіцентр дослідження даного феномена змістився із аналізу національних і расових відносин у сферу соціальної стратифікації. При цьому акцент був зроблений на такому аспекті, як просторові переміщення, без яких немислима будь-яка взаємодія взаємовиключних соціальних груп.

Сучасні дослідники схильні шукати коріння процесу маргіналізації в абстрактному "розмиванні" соціальних ідентичностей, яке, в свою чергу, виводиться з дифузії структури власності, наростання соціальної диференціації та інших явищ, характерних для трансформаційних процесів. Можна погодитися з думкою українського дослідника М. Шульги: "маргінальність – це насамперед стан особистісної свідомості, а не об'єктивний показник соціального локусу, який займає особистість" [5, с. 167]. Однак необхідність певної чіткої позиції, до якої нерідко примушують зовнішні умови життя індивіда, створюють внутрішній конфлікт, драму особистості, психологічну безвихідь. Формується маргінал – роздвоєна особистість, психологічно неврівноважена, з почуттям невизначеності. Рано чи пізно з'являється відчуття неблагополуччя, відчуженості, що призводить до різних форм душевного розладу. Розчеплення свідомості, одночасний прояв протилежних емоцій часто викликає стан аномії, яка зумовлена розривом соціальних зв'язків і нездатністю самоідентифікуватися з певною спільнотою. Маргінальність нерідко спричиняє втрату власного "Я", перетворює людину на маріонетку випадкових емоційних сплесків, чуттєво залежну істоту.

Маргіналізація особи, за словами згаданого дослідника, – це її відрив, відхід від якогось соціального статусу, позиції, норм, цінностей, стилю життя. Внаслідок цього особа позбавляється багатьох засобів для відтворення своєї ідентичності [15]. Розпізнати маргінала одночасно просто і складно. Сама особистість нерідко не усвідомлює свою маргінальність, перебуваючи в процесі становлення й ідентифікації власного "Я". Невизначеність – одна з фундаментальних ознак маргінала, який, будучи елементом соціальної структури суспільства, водночас постійно перебуває у перехідному стані щодо його культурних цінностей. Маргінал – це стан дезадаптованості, причиною якого може бути і сам

суб'єкт, який не хоче змінювати свій спосіб життя, світогляд. Тоді це явище проявляється як невдала адаптація.

Маргіналізація соціуму реанімує і навіть посилює агресивно-споживацькі настрої, поєднані з політичною пасивністю, оскільки різноманітні соціальні групи, окремі індивіди шукають нові "точки опори" у різних площинах соціального буття. При цьому дедалі поглиблюється відчуття розриву єдиного духовного простору, з'являються значні коливання й відмінності у визначенні базових цінностей, загострюється полеміка навколо напрямів подальшого розвитку українського суспільства [8, с. 178].

Посилення уваги до явищ маргіналізації у добу транзиту зумовлене, насамперед, тією роллю, яку відіграють маргінали в сучасних реаліях. Нерідко вони – "дно" суспільного життя. Але й так само нерідко – вони авангард суспільства, провідники майбутнього, його нових зразків. Маргінальне завжди суперечливе. Тому маргінал – це єдність протилежностей, які, взаємодіючи, в особистісній структурі людини створюють не тільки драму, конфлікт позицій, прагнень, потреб, життєвих стандартів, а й джерело руху до нового. Маргінальний стан може продукувати нетривіальні форми інтелектуальної та художньої творчості. Внутрішній світ маргінального суб'єкта стає "мережею маргінальностей", через яку він бачить чужий світ і порожнечу між ним і своїм власним не як порожнечу, а як шлях до альтернативного виміру. Досить правомірною видається думка Т. Шибутані: "ті, хто бере участь у двох чи більше соціальних світах, є менш прив'язаними до партикулярного способу визначення ситуації і вони звикли враховувати різні можливі рішення" [13, с. 495]. Такий хід думки дає можливість вченому зробити висновок, що в будь-якій культурі найбільші досягнення здійснюються в час швидких соціальних змін, і багато із великих досягнень було зроблено маргінальними людьми [13, с. 495–496].

Маргінальність є закономірним явищем будь-якого соціуму. Розрізняють маргіналізацію у сталому й перехідному суспільстві. Відповідно виокремлюють дві особливості процесу маргіналізації – процес зміни ідентичності особистості внаслідок її внутрішнього розвитку за умов стабільного суспільства або за умов вчасної адаптованості особистості до соціальних змін, та особливо драматичну зміну ідентичності особистості, зумовлену швидкою динамікою зовнішніх перетворень, до яких ця особистість нездатна адаптуватися [11, с. 55].

Маргіналізація в перехідному суспільстві розгортається як широкомасштабний, усеосяжний процес втрати соціальними суб'єктами своєї ідентичності й переходу в стан невизначеної, розмитої ідентичності, в стан придбання і втрати тимчасової, ситуативної ідентичності. Маргіналізація такого типу настає тоді, коли в суспільстві відбуваються якісні зміни на соціальному рівні, коли змінюється система власності та власників, система соціальної стратифікації, руйнується один тип со-

ціальної структури й формується новий, коли відбувається зміна соціально-статусної основи суспільства, утворюється нова конфігурація соціальних стосунків, складаються нові принципи взаємин між соціальними групами, зростає нова система соціальних інститутів [14, с. 386]. Саме такі зміни відбуваються в українському суспільстві в останні роки та особливо загострилися після подій на Майдані й на Донбасі у 2014–2017 роках.

Детермінантами маргінальності виступають зміни на стратифікаційному й культурному рівнях, що наділяють досліджуваній феномен як позитивними, так і негативними характеристиками. Факторами її поглиблення в транзитивному суспільстві є: спад в економіці, безробіття, міграція, зростання злочинності, розпад соціальної сфери, криза системи цінностей, що підсилює деструктивізм маргінальності. Люди не виявляють зацікавленості до групових цінностей, замикаючись на самовиживанні [4, с. 138].

Характерною рисою стану маргінальності в умовах загальної кризи в Україні є масова мобільність, яка носить вимушений характер, оскільки здійснюється під впливом різних факторів, пов'язаних із соціально-економічною й соціокультурною трансформацією суспільства. Маргінали можуть провокувати соціальні, в тому числі й міжнаціональні конфлікти. Виникнення цих конфліктів зумовлено недостатнім рівнем культурного розвитку суспільства та неготовністю конфліктуючих сторін до пошуку різних форм діалогу, а іноді явною неповагою цінностей іншої культури.

В останні роки в Україні сформувався значний прошарок маргіналів, який складається з людей різного освітнього та професійного рівнів. За даними обстеження робочої сили, на початку століття у нашій державі нараховувалося близько 20 млн. осіб, які належать до маргінальних груп, що становить більше 40% населення у віці 15 років і старше. До маргіналів відносять: безробітних (більше 1 року); зайнятих та пенсіонерів, зарплати та пенсії яких нижче межі малозабезпеченості; працюючих, які перебувають у вимушених відпустках; жебраків та бродяг. До цієї групи все більше починають входити "неомаргінали" – особи високоосвічені, з розвиненою системою потреб, значними соціальними очікуваннями і суттєвою політичною активністю. Відбувається маргіналізація осіб з вищою освітою, які впливають на формування громадської думки [7, с. 1].

Процес маргіналізації суспільства призводить до створення нової системи цінностей, якій притаманні ворожнеча до існуючих суспільних інституцій, антагоністичні форми соціальної нетерпимості, схильність до спрощених і здебільшого радикальних рішень, крайній індивідуалізм або відчуття "стадності". Маргінали та неомаргінали становлять суттєвий потенціал соціальної нестабільності та громадянської непокори.

Зростання масштабів культурної, політичної та соціальної маргіналізації породжує кризу ідентичності. Як стан духовності, маргінальність характеризується певною недовключеністю, недовкоріненістю людини в національну культуру. Однією з причин такого стану є поєднання в єдиному просторі (фізичному й духовному) різних соціокультурних утворень, коли індивід перебуває одночасно у декількох культурах, не переміщуючись у просторі фізично.

Здобуття Україною незалежності актуалізувало, здавалося б, призабуті з часом слова "нерівність", "соціальна несправедливість", "нерівність шансів" тощо. Проблеми справедливості, соціальної рівності та нерівності загострилися в умовах транзиту: розширився соціальний простір нерівності, котра проявляється в різних сферах. На виникнення і перебіг проблем соціаль-

ної рівності та нерівності все більше впливають загальноосвітні, регіональні й інші чинники. Світові тенденції демократизації, гуманізації суспільних відносин, відродження національних духовних цінностей висувають потребу щодо перегляду та уточнення критеріїв справедливості й рівності в суспільстві, їх врахування в політиці, моралі, праві, освіті тощо.

Означені проблеми соціальної рівності та справедливості в сучасній Україні проявляються в надмірній диференціації суспільства на багатих та бідних, у відчуженні влади від суспільства, в недосконалих гендерних відносинах, в нерівності можливостей доступу до вищої освіти тощо. Всі ці проблеми суттєво послаблюють матеріальні та духовні основи єдності українського суспільства, стримують його розвиток. Освітня система в Україні при формальній рівності швидше камуфлює реальну нерівність, ніж слугує соціальним "ліфтом" для вирівнювання шансів для представників різних соціальних верств, що негативно позначається на поточній соціально-економічній ситуації та постає перешкодою для подальшого суспільного розвитку.

Ці та інші кризові явища в розвитку сучасного соціуму зумовили інтенсифікацію процесів міграції (внутрішню та міжнародну, вимушену та добровільну, постійну, тимчасову, сезонну та маятникову, легальну та нелегальну). У трансформаційний період міграційні потоки набувають значних масштабів. Щоб вижити, мільйони українців вимушені масово емігрувати в різні країни світу. Причина в тому, що 78% населення України вважає, що не вистачає державного захисту від зниження рівня життя; 69% – порядку у суспільстві та дотримання чинних законів у країні; 68% – стабільності в державі та екологічної безпеки; 67% – впевненості у власному майбутньому та можливості дати дітям повноцінну освіту. Високооплачуваної роботи не вистачає 67% громадян [10, с. 132].

Результати досліджень фіксують взаємні негативні регіональні стереотипи, помітні розходження між різними регіонами в оцінці перспектив країни. Наприклад, за даними соціологічних досліджень, проведених фондом "Демократичні ініціативи імені Ілька Кучеріва" спільно з соціологічною службою "UkrainianSociology-Service" з 25 грудня 2014 року по 15 січня 2015 року дуже складна ситуація на Донбасі: за відділення регіону від України виступало 35% жителів, із них 20% хотіли б вийти зі складу України та стати незалежним регіоном, а 15% – приєднатися до іншої держави. З іншого боку, решта (58%) хотіли б, щоб Донбас залишався в Україні: 30% – у статусі автономного округу у складі федеративної України і ще 30% – у складі унітарної України, але з більшими повноваженнями, а 2% влаштовують нинішні повноваження регіонів. Бути у складі федеративного округу хотіли б 9,3% опитаних. 43,7% хочуть для свого регіону розширені повноваження, ще третина (32,1%) задоволена теперішнім становищем свого регіону та підтримує ідею унітарності. За опитуванням Інституту соціології НАН України у 2008 році, до ідеї приєднання України до союзу Росії та Білорусії позитивно ставилося 26,4% населення Заходу, 47,5% Центру, 83,8% Півдня, 80,6% Сходу [12]. На сьогодні думка громадян дещо змінилася.

Абсолютна більшість населення України вважає себе передусім громадянами України – 67,5%. Регіональна ідентифікація виражена значно менше – 12% вважають себе передусім жителями свого регіону й ще 10% – свого села чи міста. Громадянами колишнього СРСР вважають себе менше 3% і лише 0,3% зараховують себе до громадян Росії. Деякі регіони вирізняються більш високим рівнем регіональної ідентифікації: це насамперед Донбас та Південний Захід (Закарпатська та Чернівецька області). На Донбасі передусім гро-

мадянами України себе вважають 38% жителів, 35% – жителями Донбасу, 10% – жителями своїх міст, 9% – громадянами світу й ще 5% – громадянами СРСР (що цікаво, громадянами Росії – лише 0,3%). На Південному Заході 38% жителів вважають себе насамперед громадянами України, 27% – жителями своїх міст, 22% – жителями свого регіону, а 6% – громадянами світу [2].

Головними чинниками, що можуть роз'єднати українців, були визнані корумпованість влади (29%), дії олігархів (29%), дії Росії на роз'єднання України (25%), маніпуляція інформацією через ЗМІ (24%), розділення українців методом політичної агітації (20%).

Найменш можуть вплинути на роз'єднання України, на думку населення, протести на "Євромайданах" (6%), дії країн Заходу (9%), зростання радикалізму й націоналізму в Україні (9%), утиски за мовною ознакою (10%). Певні в тому, що "в Україні немає роз'єднання, даний факт намагаються нав'язати" 9% і лише 2% вважають, що "Україна ніколи не була єдиною і об'єднати її неможливо". Як зауважують соціологи, існують регіональні відмінності в розумінні тих чинників, які можуть роз'єднати Україну. Так, спільним для всіх регіонів є визнання таких головних роз'єднувальних чинників, як тотальна корумпованість влади, дії олігархів, маніпуляція інформацією через ЗМІ, розділення українців методом політичної агітації [1].

Як уже зазначалося, українське суспільство у добу транзиту перебуває в ситуації розгубленості, пошуку моделей поведінки і спроб позбутися застарілих стереотипів. Тепер людина прагне "мати" а не "бути". Як наслідок – відчуття замкненості, аморальності й невпевненості. Більшість людей знаходяться в соціально-травмованому стані. Індивіда заповнюють соціальні фобії: втратити роботу, квартиру, опинитися у злиденності, захворіти, стати жертвою злочинності чи тероризму. Він втрачає довіру практично до усіх соціальних інститутів, окрім сім'ї і найближчих друзів. Так, за даними соціологічного моніторингу Інституту соціології НАН України, в 2010 році довіряли прокуратурі 11%, міліції 13%, профспілкам 16%, ЗМІ 31%, армії 34% і тільки своїй сім'ї – 95% опитаних [14, с. 402]. За результатами соціологічного дослідження "Оцінка роботи судової системи України", яке було проведено компанією Research & Branding-Group у грудні 2014 року, рівень довіри громадян України до судової системи становить 13% серед учасників загальнонаціонального опитування, які представляють все доросле населення України [9]. Сьогодні ж показники опитувань громадської думки є значно меншими. Відбувається відчуження громадянина від держа-

ви, країни, Батьківщини. Частина населення України незадоволена мовною політикою правлячої еліти, тотальною зміною назв вулиць, площ, відміною усталених державних свят тощо без згоди громадськості.

Таким чином, маргіналізація порушує зв'язки особи з суспільством, руйнуючи підвалини ідентичності. Вивчення процесів маргіналізації дозволяє не тільки зафіксувати масштаби та прояви маргінальних настроїв та маргінальної поведінки, але і виявити детермінанти, які сприяють розповсюдженню маргінальності. Українська держава своїми непродуманими рішеннями нерідко провокує масові маргінальні настрої і практично нічого не робить для їх профілактики чи нейтралізації.

Список використаних джерел

1. Більше 88% українців не погоджуються на відокремлення Донбасу. Опитування [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://tyzhden.ua/News/128189>
2. Більше половини мешканців Донецької області хочуть залишитись у складі України, соціопитування [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://24tv.ua/news/showNews.do?>
3. Гусев А. Маргинализация и космополитизм: взгляды современных теоретиков на социальные последствия интенсификации пространственных перемещений / Алексей Гусев // Социологическое обозрение. – Т. 8. – 2009. – № 2. – С. 72–79.
4. Кемалова Л.И. Факторы маргинализации современного украинского общества: специфика Крыма / Л.И. Кемалова // Культура народов Причерноморья. – 2006. – №73. – С. 136–142.
5. Круглий стіл "Реструктуризація особистості в нестабільному суспільстві: зміна життєвих світів, руйнація ідентичності, маргіналізація" // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2000. – №3. – С. 158–195.
6. Литвинчук О. Маргіналізація українського суспільства / О. Литвинчук // Наукові записки Національного університету "Острозька академія". Серія "Філософія" (Вип.17), 2015. – С. 51–55.
7. Лібанова Є. Соціальна стратифікація в Україні: Проблеми статистичного вимірювання / Є. Лібанова // Статистика України, 2000. – № 1.
8. Нагорна Л. Національна ідентичність в Україні / Л. Нагорна // НАН України. Інститут політичних і етнонаціональних досліджень. – К.: ІПІЕНД, 2002. – 271с.
9. Оценка работы судебной системы Украины, декабрь, 2014 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://rb.com.ua/img/Presentation_sud_12_2015.pdf.
10. Паніна Н. Українське суспільство 1994–2005: Соціологічний моніторинг / Н. Паніна. – К.: ІС, 2005. – 346 с.
11. Саракун Л.П. Від маргіналізації – до кризи ідентичності / Л.П. Саракун // Формування особистості в умовах транзиту: монографія // В.Д. Гвоздецький, М.Ю. Зелінський та інші. – К.: МП "Лесь", 2015. – С. 51–68.
12. Соціологічне опитування. Центр Разумкова [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://w.w.w.i-soc.com.ua/institute/el_library.php.
13. Шибутани Т. Социальная психология / пер. с англ. В. Б. Ольшанский / Т. Шибутани. – АСТ, 1999. – 544 с.
14. Шульга М. Дрейф на узбіччя. Двадцять років суспільних змін в Україні / М. Шульга. – К.: ТОВ "Друкарня "Бізнесполіграф", 2011. – 448 с.
15. Шульга М. Маргінальність як криза ідентичності / М. Шульга // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2000. – № 3. – С. 166–170.
16. Park R. E. Human Migration and Marginal Man / R. E. Park // American Journal of Sociology. – 1928. – Vol. 33. – № 6. – P. 882–893.

Надійшла до редколегії 14.05.17

Н.Е. Зелинский, Л.П. Саракун

МАССОВАЯ МАРГИНАЛИЗАЦИЯ НАСЕЛЕНИЯ УКРАИНЫ НА ЭТАПЕ ТРАНЗИТА: ОСНОВНЫЕ ДЕТЕРМИНАНТЫ И ИСТОЧНИКИ

В статье раскрываются основные характеристики феномена маргинализации, определяются экономические, политические и социальные факторы ее возникновения. Показано влияние кризиса идентичности, социального неравенства, нищеты населения на процессы маргинализации личности, ее раздвоенности, неопределенности, дезадаптованности в переходном обществе.

Ключевые слова: маргинальность, маргинализация, транзит, идентичность, детерминанты.

N.E. Zelinsky, L.P. Sarakun

MASS POPULATION MARGINALIZATION UKRAINE ON STAGE TRANSIT: MAJOR DETERMINANTS AND RESOURCES

The article describes the main characteristics of the phenomenon of marginalization, determined by economic, political and social factors of its occurrence. The influence of an identity crisis, social inequality, poverty marginalization processes personality, its duality, uncertainty deadaptability in a transitional society.

Key words: marginality, marginalization, transit, identity, determinants.